

विक्रमशील महाविहारको ऐतिहासिक महत्त्व

रुकिमणी वन्त प्रधान
सिनास

बौद्धधर्मको विकासको दृष्टिले काठमाडौं उपत्यका निकै विचारणीय रहेको छ। बुद्धको अन्तिम समयताका नै यस उपत्यकामा बौद्धधर्मको प्रवेश भएको संकेत मूलसर्वास्ति विनयवस्तु आदिवाट पाइन्छ^१। शाक्य, कौली आदिको बसोबासले पनि उक्त कुराको केही पुष्टि हुन्छ^२। लिच्छविकालको प्रवेश पछि यहाँ बौद्धधर्मको अफ बढी प्रसार भएको पाइन्छ^३। लिच्छविकालका शासक तथा जनताले बौद्ध धर्मप्रति आस्था देखाएका हुँदा त्यसवेला यहाँ अनेक बौद्ध विहारहरू बने^४। अंशुवर्माको समयताका आएर भोट चीनसंग नेपालको सौफ सम्बन्ध कायम भएपछि त्यसले यहाँ बौद्धधर्मको प्रचार प्रसारमा समेत फन बल पु-यायो^५।

प्राचीनकालमा जस्तै मध्यकालमा पनि यहाँ बौद्धधर्मको प्रसार हुँदै गयो । त्यसवेला पनि यहाँ अनेक बौद्ध विहारहरू बने^६। भारतमा बौद्ध विहारहरू नष्ट हुन थालेपछि त काठमाडौं-उपत्यका बौद्ध धर्मको केन्द्र नै बन्यो। विशेष गरी महायानी बौद्ध धर्मको संरक्षण गर्ने काम यहाँ भयो^७।

काठमाडौं उपत्यकाका विहारहरूलाई सामान्यतः दुई वर्गमा विभाजन गरिएको पाइन्छ। एक वहाल र अर्को वहिल। वहाल र वहिलमा उल्लेखनीय अन्तर हुन्छ । वास्तुकलाको दृष्टिले पनि वहाल र वहिलमा केही भिन्नता देखापरेको छ । यसै आधारमा:-

वहाल भन्दा वहिल प्राचीन हो भन्ने अनुमान गरिएको पनि पाइन्छ । वास्तवमा वहालमा सद्गु (शाक्य भिक्षु, वज्राचार्यहरूको) हुन्छ; वहिलमा प्रायः गरी विधिवत् त्यस्तो सद्गु हुँदैन । वहाल र वहिलमा यही नै प्रमुख अन्तर हो^८।

काठमाडौंका प्रसिद्ध विहारहरूमा विक्रमशील महाविहार पनि एक हो । माथिल्लो भेकमा रहेको प्रसिद्ध विहार हुनाले यसलाई श्वहिल पनि भनिन्छ । साथै भगवान्वहाल भन्ने गरेको पनि पाइन्छ। यस विहारको अर्को नाम धर्मधातुमहाविहार भन्ने रहेको पनि पाइन्छ। यसै हुँदा यसलाई भगवान्वहाल भनिएको देखिन्छ ।

नेपालमा मात्र होइन, यस विहारको प्रसिद्धि भोट र भारतमा समेत फैलिएको थियो। त्यसकारण यस विहारको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको स्पष्ट हुन्छ । तर यस विषयमा पुर्ण-पूर्ण जति प्रकाश नपरेको जस्तो लागेकोले यहाँ केही प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

भोटमा बौद्ध धर्म फैलाउने विद्वान्हरूमा अतीश, दीपङ्कर श्रीज्ञानको प्रमुख स्थान रहेको छ^९। दीपङ्कर श्रीज्ञान भारतको प्रसिद्ध विक्रमशील विहारका आठ महापण्डितमध्ये एक थिए^{१०}। विक्रमशीलको स्थापना धर्मपालको समयमा मात्र भएको थियो तापनि यसको प्रसिद्धि भोटसम्म पुगेको थियो। भारतमा त्यसवेला नालन्दा पछि विक्रमशील बौद्धधर्मको

१०४ सि.एन.ए.एस.जर्नल, मॉलम १२, नं.२ (एप्रिल १९८५)

केन्द्र बनेको थियो। यसै हुँदा विक्रमशील महाविहारका महापण्डित दीपङ्कर श्रीज्ञान अतीश-को प्रसिद्धि पनि मोटसम्म पुग्यो। अर्को कुरा दीपङ्कर श्रीज्ञान शान्तरक्षित कै कुलका थिए^{१२}। त्यसैले तात्कालिक मोटका शासकले दीपङ्कर श्रीज्ञानलाई मोटमा बोलाई बौद्ध-धर्मको प्रसार प्रचार बढाउने अठोट गरे^{१३}। अनि प्रशस्त सुनसाथ मोटे प्रतिनिधि मण्डल अतीशलाई लिन नेपाल भई भारत पुग्यो। ती प्रतिनिधिहरूले अतीशलाई भैटी मोट जाने निमन्त्रणा दिए। दीपङ्कर श्रीज्ञान त्यसवेला व्यस्त थिए। यसो हुनाले सो निमन्त्रणा-लाई उनले तत्काल स्वीकार गर्न सकेनन्। साथै श्रद्धासाथ दिइएको निमन्त्रणालाई सोफै अस्वीकार पनि गर्न सकेनन्। अन्त्यमा उनैले मोट गई बौद्ध धर्म प्रचार गर्ने दृढ निश्चय गरे^{१४}। अनि उनी मोट जान नेपाल आए। यहाँ उनको भव्य स्वागत गरियो। उल्लेखनीय कुरा, अतीश, दीपङ्कर श्रीज्ञान नेपालमा एक वर्ष जति बसे^{१५}। पहिले उनी स्वयंभूमा बसे, अनि धंविहार (धंवल्लि)मा बसे^{१६}। उनको एक वर्ष काठमाडौं बसाइको एक उल्लेखनीय कुरा, उनले धंविहारलाई विक्रमशील विहारकै परम्परामा जोडे, यसो हुँदा पछि यी धंविहार विक्रमशील महाविहार भनी कहलायो।

दीपङ्कर श्रीज्ञानको नेपाल आगमनवारे हाफ्रो स्रोतमा कहीं उल्लेख पाइँदैन, वंशावली वा अभिलेख आदिमा यसको उल्लेख परेको हैन भनी दिल्लीरमण रेग्मीज्यूले लेख्नु मस्कोह^{१७}। तर दीपङ्कर श्रीज्ञानको नेपाल आगमनलाई प्रमाणित गर्ने स्रोत धंवल्लि मगवान् बहालमा सुरक्षित रहेको ह। त्यो हो; त्यहाँ रहेको प्रसिद्ध शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता। सुवर्ण रञ्जनादारमा लेखिएको सो प्रज्ञापारमिता खुद श्रीज्ञान, अतीशले नै लेख्न लाएका हुन्। त्यसको स्पष्ट चर्चा त्यस प्रज्ञापारमिताको पुष्पिकावाक्यमा परेको ह। विचारार्थ त्यसको एक अंश यहाँ उद्धृत गरिन्छ।

पंडितजिन श्रीज्ञानेन स्वयमेवोपार्जितद्रव्येण महत्कष्टेन वैदूर्यवन्नीलपत्रे जाम्बूनदसुवर्णेन सर्वज्ञजनेनी आर्यभगवतीशतसाहस्ररूपा प्रज्ञापारमिता लिखापिता। विद्यारूपविचक्षणो न वसुना वस्त्रहाराभरणो न च सुखावतीसदृशभूमण्डलमनिनागदेशे, तर्कव्याकरणागमादिशास्त्रव्याख्यानेन महागम्भीरमेघार्जितवच्छ्रीधर्मधातुमहाविहारी यपरमगुणालंकृतज्ञानसंघस्थितये संप्रदौकितं। सम्बत्सरण संवत् ३४४ अग्रहायण शुक्लप्रतिपदिदने समाप्त^{१८}।

श्रीज्ञान अतीश लाई यहाँ दीपङ्कर नभनी जिन भनिएको ह। बुद्धलाई कहन त्यसवेला जिन शब्दको प्रयोग हुन्थ्यो। संस्कृतको प्रसिद्ध कोश अमरकोशमा बुद्धलाई जिन भनिएको ह^{१९}। यस कारण यी जिन श्रीज्ञान पक्कै पनि दीपङ्कर श्रीज्ञान नै हुन् भन्ने कुरा-मा शंका हैन। अतीशको जीवनीमा उनी धंविहारमा आई बसेको स्पष्ट चर्चा ह। उनले यस विहारको पुनर्निर्माण गराएका हुन्। अतीशले यहाँ एक वर्ष बसी बौद्ध धर्मको अध्ययन अध्या-पन गराएका थिए। यसको चर्चा धर्मस्वामीले पनि गरेका हुन्^{२०}। यसो हुनाले धंवल्लिमा सुरक्षित शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमितामा उल्लिखित जिन श्रीज्ञान, दीपङ्कर श्रीज्ञान अतीश नै हुन् भन्ने स्पष्ट ह।

अतीशको नेपाल आगमनको समयवारे अलि मतभेद रहेको छ तापनि धेरैजसो विद्वान्हरूले उनको नेपाल आगमन वि.सं.१०६८ मानेका छन्^{२१} । त्यसको अर्को वर्ष वि.सं.१०६९ मा उनी डोरी (पश्चिमी तिब्बत) पुगेका थिए। तिब्बती प्रीतमा यसको उल्लेख परेको छ^{२२}। थंखिलमा रहेको प्रज्ञापारमितामा उक्त ग्रन्थ सारिएको मिति सम्बत्सरण संवत् ३४४ अग्रहायण दिइएको छ । यो संवत् कुन हो, विचारणीय छ । नेपाल संवत् यो पक्कै होइन। नेपाल संवत् भस्को भए यो वि.सं. १२८० हुन जान्छ । दीपङ्कर श्रीज्ञानको समयसंग यसको मेल खाँदैन। तिब्बतका प्रसिद्ध भिक्षु धर्मस्वामी वि.सं. १२८३ मा नेपाल आएका थिए। उनी यहाँ आठ वर्ष जति बसे। उनी स्वयंभू र थंविहारमा बसेका थिए । उनले दीपङ्कर श्रीज्ञानको चर्चा गरेका छन्। थंविहारमा अतीशद्वारा बनाइएको शाक्यमुनिको मूर्तिको पनि उनले बयान गरेका छन्^{२३}। ३ वर्ष अगाडि मात्र अतीश त्यहाँ बसेको भए धर्मस्वामीले अवश्य पनि जोड दिई त्यसको उल्लेख गर्ने थिए । यसबाट पनि थंखिलमा रहेको प्रज्ञापारमितामा उल्लिखित संवत् नेपाल संवत् होइन भन्ने स्पष्ट थाहा हुन्छ । यो कुन संवत् हो भन्ने कुरा निर्णयको लागि यसमा संबद्ध विद्वान्हरूको दृष्टि पर्नुपरेको छ ।

माथि उल्लिखित प्रज्ञापारमितामा थंखिललाई धर्मघातु महाविहार भनिएको छ । धर्मस्वामीले पनि यस विहारलाई धर्मघातु विहार भन्दछन् भनी उल्लेख गरेका छन्^{२४}। त्यस-वेलासम्म यस विहारलाई विक्रमशील महाविहार भनी स्पष्ट रूपमा भनिएको पाइँदैन । तर यसको केही कालपछि भनै यस विहारलाई विक्रमशील महाविहार भनी लेखिएको पाइन्छ^{२५}।

अतीश दीपङ्करले लेखाएको प्रज्ञापारमिता हुनाले यस ग्रन्थको निकै महत्त्व रहेको छ । यस ग्रन्थको दर्शनको लागि भोटबाट समेत अफै दर्शनार्थीहरू आउने गर्दछन् । चैत्र कृष्ण प्रतिपदाको दिन गरिने चक्रंघ को जात्रामा चक्रंघको भव्य मूर्तिका साथ यस ग्रन्थलाई पनि नगर परिक्रमा गराइन्छ । श्रावणमा गुलाधर्मको सिलसिलामा वज्राचार्यहरूद्वारा यसको पाठ गराइन्छ। गाईजात्राको भोलिपल्ट हनुमान्ढोकाको मुख्य कुमारीलाई यो प्रज्ञापारमिता देखाइन्छ र केही भाग पढी सुनाइन्छ। विजयादशमीको दिन सांफ भि किने खड्गयात्रा को अवसरमा अगाडि अगाडि यो ग्रन्थ पनि साथै लगिन्छ ।

यस्तो परम्परा हुंदा कान्तिपुरका प्रसिद्ध राजा प्रतापमल्लले र उनकी रानी लालमतीले यस प्रज्ञापारमिताको महिमा गाई केही थप मूलग्रन्थमै गराएका छन्। जुन यस प्रकारको छ ।

ॐ नमो भगवत्यै आयुर्यप्रज्ञापारमितायै ॥ अथेदं पुस्तकं सकलसुरगतै
रस्मद्राष्ट्राधिपप्रेयसी सकलशास्त्रविशारदा श्रीलालमती राज्ञी
दर्शयामास ॥ पुनः सा राज्ञी विविघशास्त्रविशारदकवित्वाल-
काला (रा) लंकृत नेपालभूपालबृडामणिमहाराजाधिराज श्रीप्रताप-
मल्लस्वामिनं प्रत्याह ॥

१०६ सि.एन.ए.एस.जल, मालम १२, नं.२ (एप्रिल १९८५)

प्रज्ञापारमितामिमां सुललितामालोक्य मे सांप्रतं
पुनर्वक्तुं किञ्च निवेदने त्वयि विभो कण्ठोयमुत्कण्ठते ।
श्रीमच्छ्रीकविराजराजमुकुट श्रीमत्प्रताप प्रभो
स्तच्छास्त्रगतिं विलोक्य किमपि पद्यं त्वया क्रियतां ॥
प्रज्ञापारमिता पुण्या धन्यापि पुस्तिकामिमां ॥
प्रज्ञापारमिता नूनं बौद्धैर्बुद्धिविशारदैः ॥ ॥

इति लालमतीदेवी विरचितपद्यं ॥ इति प्रेयस्याः श्रीलालमत्याः
पद्यं श्रुत्वा महाराजाधिराजश्रीश्रीप्रतापमल्लः प्रज्ञापारमितां
वर्णयामास ॥

निराधाराधारावचनमतिपाराखिलवरा
कदा जीवाधारा जननमरणादिव्यगता ॥
तुरीया चिद्रूपा तडिदमलैजःदाणामपि
लभन्ते यद्ध्यानात्किमपि यमिनोद्यापि जगति ॥
उपनिषदि पुराणे न्यायमीमांसयोश्च
क्रमपदनिगमादौ यज्ञसांख्यागमेषु ॥
न च खलु महिमानं वक्ति देवेशि शेषो-
नरमणिरहमेनं नैव वक्तुं समर्थः ॥

इति महाराजाधिराज श्रीश्रीप्रतापमल्लदेवतत्पत्नीमहाराज्ञीश्रीलालमतीदेवी
विरचितं श्लोकचतुष्टयं समाप्तं ॥ संवत् ७६६ श्रावण शुक्ल अस्ति कुन्हु
दुंता लिखित पूर्ण ॥^{२६}

प्रतापमल्लले कुती, खासा, केरुङ्ग भेकमा आफ्नो प्रभाव फैलाएका थिए । काजी
भीममल्लमार्फत भोटसंग सन्धि पनि गरेका थिए^{२७} । यसै सिलसिलामा थंवल्लिको प्रज्ञापार-
मिताको महिमा प्रतापमल्लले गाएको अनुमान हुन्छ ।

राजाहरू परस्परमा सन्धिपत्र, धर्मपत्र गर्दा इष्टदेवता साक्षी राख्दथे। कति धर्मपत्र त
देवमन्दिरमै पुगी देवता कौई शपथ साई गर्दथे^{२८} । त्यस प्रकारका सन्धिपत्र, धर्मपत्र देवस्थलमै
टाँसिराख्ने चलन पनि थियो । पशुपतिका मण्डारमा यस्ता सन्धिपत्रहरू पाइएका छन् ।
साथै तलेजुमन्दिर आदिमा पनि यस्ता सन्धिपत्र पाइएका छन् । यस विक्रमशील महाविहारमा
पनि यस्ता सन्धिपत्र पाइएका छन् । यस विहारको संग्रहमा साठ्ठी भन्दा बढी पुराना
ताडपत्रहरू रहेका छन् । तिनमध्ये केही सन्धिपत्र पनि परेका छन्^{२९} । यसबाट मध्यकालमा
यस विहारको ऐतिहासिक महत्त्व ठूलो थियोः पशुपति, तलेजुसरह नै यस विहारले राजकीय
मान्यता पाएको थियो भन्ने कुराको संकेत पाइन्छ ।

यस विहारसंग सिंह सार्थवाहको अनुश्रुति घनिष्ठ रूपमा जोडिएको छ । सिंह सार्थ-
वाह भोट पुगेका र अनेक कष्ट साथ नेपाल फर्केको कुरा त्यस अनुश्रुतिमा परेको छ । सिंह

सार्थवाहले यस विहारमा कृति राखेको कुरा पनि उक्त अनुश्रुतिमा परेको छ । एक देशवाट अर्को देशमा गई व्यापार गर्ने व्यापारी-समूहका नाइकेलाई सार्थवाह भनिन्छ^{३०} । सिंहसार्थवाहको यस अनुश्रुतिले यस भेकका शासक वर्गको तिब्बतसंग रहेको व्यापार सम्बन्धलाई अँल्याएको छ ।

ठमेलस्थित विक्रमशील महाविहारको कार्यभार^{३१} ठमेलकै प्रधानहरूउपर रहेको छ । विहार सुव्यवस्थित गर्न र बिग्रे भक्ते मरम्मत आदि गर्न गराउन जग्गाहरू गुठी राखिएको छ । आज भोलि प्रधान परिवार निकै फैलिएको हुँदा विभिन्न परिवार वा खलकमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । जस्तो-

१. तखा हें २. दुने हें ३. पिट हें ४. तासिं चुक^{३२}

यसरी प्रधान परिवार आपसमा विभिन्न हें वा खलकमा विभक्त हुनुको कारण छ । शुल्मा ११ परिवारमा सीमित यी परिवार निकै ठूलो भएको हुँदा हो । यसरी खलक हुट्टिए पछि एक खलकको जुठा, सूतक अर्को खलकले वार्नु नपर्ने भयो । यी सम्पूर्ण खलकमा यस वहालको प्रत्येक गुठीको संचालन भार पनि जाँदैन । यस्ता गुठी पाली आपसमा बाँडि-सकेको पाइन्छ । तापनि यहाँ वर्षाको एक पटक गरिने ठूलो दिशी पूजा (मुख्य पूजाको पाली फेरिने गुठी) भने सम्पूर्ण खलकको प्रत्येक परिवारलाई पाली-पाली जान्छ । एक पटक पाली पूरा गरिसके पछि क्रमश पुनः उही व्यक्तिले पाली थाप्न करीव ३० वर्षा जति पर्खन पर्ने हुन्छ । यसैबाट नै ठमेलका प्रधानहरूको विशाल परिवारको फाँटको मित्दछ । यही दिशी पूजा नै उक्त विहारको मुख्य गुठी हो, त्यसको पाली थाप्नेले एक वर्षासम्म विधि विधान चलाउनुपर्ने हुन्छ ।

यस विहारसंग सम्बद्ध सदस्य प्रधानहरू बाँद धमाविलम्बी हुन् तापनि उनीहरूले भिच्नु-चर्चा ग्रहण गर्नु पर्ने वाध्यता हुँदैन । विहारको भित्री आगमपूजाको लागि गुरुज्यू वज्राचार्यलाई नै नियुक्त गरिने प्रथा रहेको पाइन्छ । तर पनि मुख्य भगवान्को^{३३} दैनिक पूजाको लागि दुईजना पुजारी श्रेष्ठ परिवारवाट छानिएका हुन्छन् । यी पुजारीहरूलाई गुरुज्यू वज्राचार्यले मन्त्र सुनाई दीक्षा दिइन्छ । यसपछि टुपी काटी पुजारीको मान दिने गरिन्छ । दीक्षा दिँदा हनुमान्ढोकाका मुख्य कुमारी घरको वज्राचार्यको पनि उपस्थिति अनिवार्य छ । अन्यथा विधि पूरा भएको मानिँदैन । दुई पुजारी मध्ये एक-एकको, एक-एक महीनाको पाली रहन्छ । यसरी एक पुजारी विरामी भए अर्कोले क्रमशः पूजाको भार सम्हाल्ने गरिन्छ ।

पुजारीलाई सहयोगार्थ श्रेष्ठ परिवार बाटै दुई जना सुवाजुको नियुक्ति हुन्छ । जो पुजारी फेँ दीक्षित हुन्छन् । यिनीहरूबाट भगवान्को मोग मूजा आदि तैयार गर्ने काम गरिन्छ । यी सबैलाई खानगीको रूपमा भगवान्को गुठीवाट धान बाली दिइन्छ^{३४} ।

उक्त विहारको मुख्य देवता पुजारीले बाह्रै अहले कुन हुँदैन भन्ने लोक धारणा रहेको छ । केही गरी कौड्यो भने शान्ति स्वस्ति गर्नु पर्ने नियम रहेको छ । यहाँसम्मकि त्यही-को आगम घरका गुरुजुले समेत भगवान् कुन वर्जित गरिएको छ ।

१०८ सि.एन.ए.एस.जर्नल, मॉलम १२, नं.२ (एप्रिल १०८५)

त्यस विहारको सदस्यमा प्रायः प्रत्येक प्रधानहरू पर्न आउंछन् तापनि त्यहाँको कार्य संवादनको भार वहन गर्न केही सदस्यहरूको नियुक्ति भएको हुन्छ । जसमध्ये केही प्रधान परिवार के सदस्यबाट लिईएको हुन्छ । जसमा थकाली, नंकि पर्न आउंछन् भने केही बाहिरी व्यक्ति पनि रहेका हुन्छन् । उदाहरणको लागि निम्न इकाई लिन सक्दाँ, जुन उक्त बहालमा रहेका छन्-

१. थकाली	५. सुवाजु
२. नंकि	६. वहिदार
३. गुहजु	७. अन्य
४. पुरत (पुजारी)	

यहाँ अन्य मन्नाले सर-सफाइको लागि प्रतिदिन आउने व्यक्तिहरूलाई लिन सकिन्छ । बहालको हरेक कार्यमा यिनीहरू पनि सहभागी हुन्छन् । कतिपय कार्यहरू यिनीहरू नभई पूरा नहुने हुँदा यिनीहरू पनि गुठीका अभिन्न अंगको रूपमा रहेको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । यिनीहरूको लागि पनि गुठीबाट आयस्ता तोकिएको हुन्छ । भगवान्को ढुकुटी अथवा भण्डार जो सुकैले खोल्न पाउँदैनन् । यसको लागि यस बहालसंग सम्बद्ध सदस्यहरूको सहभागिता अनिवार्य छ । यसमध्ये एकजना पनि कम मएसम्म भण्डार खोल्दैन ।

पूर्वाभिमुख यस मन्दिरको तीनतिर प्रवेशद्वारहरू छन् । स्फितिको उत्तरी ढोकाबाट बाहिर निस्कने नभई विहारको वारीतिर निस्किएन्छ । दुई तल्ले यो विहार अन्य विहारहरू फे साधारण देखिन्छ । मुख्य देवताको उभिएको ठूलो स्वर्ण मूर्ति छ । हालको यो मूर्ति १६६० साल पछि मात्र राखिएको हो । यो कुरा त्यहीको ताम्रपत्रको अध्ययनबाट थाहा हुन्छ^{३४} । पूर्वतर्फ विहारको मुख्यद्वार छ । भित्र पट्टिको अर्को ढोकामा पार्थिवेन्द्र मल्लको समयको काष्ठाभिलेख छ । यसबाट उक्त तौरण ने.स. ८०४ मा चढाएको स्पष्ट हुन्छ^{३५} ।

मुख्य द्वारबाट प्रवेश गर्ने बित्तिकै दायाँ बायाँका भित्ताहरूमा महाकाल^{३६} र हनुमान्का मूर्तिहरू छन् । साधारण ढुंगालाई नै हनुमान् मानिएको छ; कुनै आकार छैन । यी प्रायः प्रत्येक बहालहरूमा रहेको पाइन्छ । यी संगसँग अन्य साना-साना मूर्तिहरू र भक्तजनहरूका नमस्कार मुद्राका मूर्तिहरू पनि रहेका छन् । यहाँबाट दलान पार गरी तीन खुडकिला आँले-पछि विहारको मुख्य चौकमा पुगिन्छ । त्यहीं खुडकिलाको वरिपरी मञ्जुश्री र सरस्वतीको मूर्ति रहेका छन्। त्यही रहेको अभिलेखमा^{३७} यी मूर्तिहरूलाई सरस्वती र मञ्जुश्री भनिएको छ ।

त्यहाँ यी सरस्वती मूर्तिहरू भगवान्को रक्षार्थ राखिएको हो भन्ने विश्वास गरिन्छ । स्पष्ट छ; यो ने.सं. ८०२ मा राखिएको हो । यससंग गणसहितको आर्यताराको सुन्दर मूर्ति स्थापित छ । त्यसमा रहेको अभिलेख अनुसार यो मूर्ति ने.सं. ८१० को भन्ने ज्ञात हुन्छ ।

मुख्य चौकमा चारवटा स्तूपहरू छन्, जसले चौकको सुन्दरतालाई अफ बढाएका छन् । त्यसमध्ये सडटा स्तूपलाई ने.सं. ६२४ मा धनवन्तसिंहका दाजुमाइहरूले मिली सुनाला धातुले

होपेका हुन्। यस मुनिको हुने स्तूप भने अफ पुरानो हो। यो कुरा स्तूपको ढुंगा र बनावटबाट थाहा हुन्छ^{३८}।

मन्दिरको ढोकाअगाडि धातुको धर्मधातुमण्डल राखिएको छ। यद्यपि यो पछिल्लो समयको हो तापनि सौन्दर्यको प्रतीक रूपको रहेको छ। यसै गरी मन्दिरको द्वारलाई पनि सुनौला धातुको पत्रले होपेको छ। यसबारेको अभिलेख पनि रहेको छ। ढोकाको गुठी पनि छ। यो पनि पछिल्लो समयको हो। यसै ढोकालाई संरक्षणको लागि गुठी राखिएको हो। यसको आमदानोबाट वर्षको स्क-पटक पूजा गरी भोज खुवाउने गर्दछन्।

यसै चोकको दायातिरको घरको तल्लो तल्लामा भजन घर सँगै क्वापाघ लाई स्थानीय रक्षाक देवताको रूपमा स्थापित गरिएको छ। यो प्रायः प्रत्येक वहालको रक्षाक देवता मनी पुजिएको हुन्छ। यहाँ यो देवता कालो चिल्लो ढुंगामा निर्मित छ। निधारमा समेत ठाडो लाम्बो आंखा कुंदिएको यो मूर्तिले भगवान् शंकरको सम्फना दिलाउंछ। यस मूर्तिको घांटी मन्दा मुनि कपडाले ढाकिएको हुंदा हातको रसाई आदि थाहा पाउन सकिंदैन। मूल ढोका बाहिर देवैतीर जाटी अजिमा (मातको माड खाने देवी) को साकेतिक रूप प्रस्तुत गरिएको छ। देवीको रूप कलशाकार छ। देवीलाई मातको माडको भोग भगवान्लाई भोग चढाउनु मन्दा पहिले विधिवत् चढाइन्छ।

वहालको भित्र रहेको चौक अथवा वर्गचामा दुइतल्ले मन्दिर छ। यस मन्दिरलाई कुमारी घर वा आगम हुँ भन्ने गरेको पाइन्छ। यस कुमारी घरमा दशैको नवमीको दिन उक्त भगवान् वहालको आफूने कुमारी ल्याई मन्दिर (कुमारी घर) मा रहेको आगममा विधिपूर्वक पूजा गर्ने प्रथा रहेको देखिन्छ। यस विक्रमशील महाविहारको आफूने कुमारी छ^{३९}। यस कुमारी घरका केही टुंडालहरूमा केही देव-देवीका मूर्तिहरू कुंदिएका छन्। तर कुनै कुनै टुंडालहरू पक्कि फेरिएको हुंदा सादा काठ मात्रका रहेका छन्। आगंचु मनिने यस चौकको पश्चिमतिर एउटा स्तूप छ। तर अभिलेख आदि नभएको हुंदा यसको निर्माण कहिले भएको हो भनी किटेर मन्न भन्ने सकिंदैन।

यस विहारमा जैन पूर्णको आसपास करीव ८ दिनसम्म वहियबांय मनी वहालको मण्डारमा रहेका मूर्ति आदिहरूको प्रदर्शन गरिन्छ। यस समयमा विभिन्न मण्डलीहरू वाजा गाजाका साथ वहालहरूको परिक्रमा गर्ने उदेश्यले हिंडेका हुन्छन्। यस्तै प्रक्रियाको अन्तमा गाईजात्राको भौलिपल्ट हनुमान्ढोकाको मुख्य कुमारी देवीको आगमन हुन्छ। कुमारी विहारमा प्रवेश गर्नुमन्दा पहिले विभिन्न विधिहरू पूरा गरिन्छन्। वहालको अन्तिम विधिको रूपमा कुमारीलाई त्यहाँ रहेको रञ्जना लिपिमा लेखिएको उपर्युक्त प्रज्ञापारमिताको अन्तिम भाग गुरुज्यूहरूले पढेर सुनाउने गर्दछन्। वास्तवमा कुमारीलाई सुनाउने यो भाग कान्तिपुरका प्रसिद्ध राजा प्रतापमल्ल र रानी लालमतीले प्रज्ञापारमिताको महिमाको वर्णन सहित रचेका कविताहरू हुन्।

फागुन पूर्णिमाको दिन चक्र^{४०} को जात्रा हुन्छ, जसलाई दीपंकर भगवान् पनि मनिन्छ। पूर्णको दिन बैलुका चक्र फिकी टुन्चुक (इनार भएको चोक) मा राखिन्छ।

प्रतिपदाको दिन घण्टा-घोषणा सम्पन्न हुन्छ । जसमा ज्यापूहरूले दिनभरमा नौ पटक घण्टा बाँकी ठमेल टोलबाट असन हुँदै हनुमान्ढोका सम्म पुगी फर्कनु पर्छ । यसरी घण्टा घोषणा गर्दा घण्टा बीचमा बिसाउन नहुने प्रथा छ । एक चक्कर लगाएपछि वहालकै चौकमा घण्टा विधिपूर्वक बिसाउनुपर्छ । यस घोषणाले भगवान्को यात्राको सन्देश पु-यास्को भनिन्छ । यस अवसरमा जगात मार्गने पनि चलन छ ।

उपर्युक्त वर्णनबाट ठमेल टोलस्थित विक्रमशोल महाविहारको ऐतिहासिक महत्त्वको बोध हुन्छ । थम् विहार भनी कहलास्को यस विहारको प्रशंसा तिब्बतबाट अतीशूलाई लिन भारत गस्का नागासो राँचवले पनि गरेका छन्^{४१} । यसबाट तिनताक नै यस विहारको महत्त्व रहेको थाहा हुन्छ । तिब्बत जान आस्का भारतका महापंडित अतीशूको कृतिको कारणले यस विहारको ऐतिहासिक महत्त्व अझ बढ्यो । पछि यस थम् विहारको नाम नै विक्रमशील महाविहार रहन गस्को अनुमान हुन्छ । जुन कुराको चर्चा माथि नै गरिसकिस्को छ ।

यस विहारको बाहिरी चौक र भित्र रहेका प्राचीन चैत्य आदिले पनि यसको महत्त्व बढास्को छ । यसको हनुमान्ढोका राजदरवारसंग रहेको सम्बन्ध पनि कम महत्त्वपूर्ण हैन^{४२} । अफ यहाँको भण्डारमा रहेका साठौ मन्दा बढी ताडपत्रहरू विस्तारसंग अध्ययन गर्न पाए कान्तिपुरको अस्पष्ट बाट्ट ठकुराई युगको इतिहास समेत स्पष्ट हुने थियो होला । तर कारणावश त्यसो गर्न सकिस्न । यस बारे पछि खोजी गरिनेछ ।

परिशिष्ट

१. चैत्यको बीचमा रहेको प्रतापमल्लको समयको अभिलेख
१. शुभ श्रो २ राजराजेन्द्र कवीन्द्र जय प्रतापमल्ल
२. देव प्रमु थाकुरस्य विजय राज्ये ॥दानपति विक्र-
३. मशील महाविहारस्थित, स्वपिता गुण
४. सिं भारोन दयका थ्व चैत्य भराड जीर्ण जुयाव पु-
५. त्र धम्मत्मा श्री ३ देवावतारस्यांघ्रिसेवित महा-
६. पात्र दयारु, कृष्णसिं भारां प्रमुखन माय्या
७. ल्कुनिमयि प्रथमपुत्र मनोहर, द्वितीय
८. पुत्र हरिहर, तृतीयपुत्र देवे, चतुर्थ पु-
९. त्र दन्दपाणि, पंचमपुत्र विकृति थ्वते मां-
१०. च्छि माचासेन सहजान थ्व चैत्र भराड
११. जिण्णउद्धार याडो जुरो ॥ संवत् ७८६ फा-
१२. गुण शुक्र द्वितीयातिथो ॥ उत्रमद्र न-
१३. दात्रे शुक्रजोगे, आदित्यवासरे, थ्व

१४. कुन्हु प्रतिस्था संपूर्ण याङ्गा जुरा ॥ स्त-
१५. त्पुण्यानुभावेन जीजमान कृष्णासिं
१६. मारो प्रमुखन आयु आरोग्य
१७. ----- (यो गाडिस्को ह)

२. लांकेश्वरसंगे रहेको अभिलेख*

१. शुभ सम्वत ८०२ चैत्रमासे शुक्रपक्षा
२. ॥ पंचम्यान्तिथी ॥ मृगशिल नक्षत्र ॥ श्वम-
३. नजीगे ॥ आदित्यवाल, ध्व कुन्हु श्रीश्रीश्री
४. गंधूलिवाहाल प्रितिन श्रीश्रीश्री पा-
५. थिर्वेन्द्रमल्ल देवस विजय राज्य थं-
६. वहिरो, यतालिविया कुतुवज हे-
७. रिसिंह मारो न श्री ३ गंधूलि वाहा-
८. रया मूलचूकयाव सेङ्गाओ चेक-
९. न अतेन शीयाओ ल्होङ्गा जुरा
१०. ॥ श्री ३ मंजुश्री देव ह्मं १ श्री ३ सर-
११. सुति देवि ह्मं १ धुति थापना या
१२. ङ्गाओ ध्व दिन कुन्हु प्रतिस्था
१३. याङ्गा जुरा । - - -

३. ढांकाको तोरणको

शुभ ॥ सम्वत् ८०४ श्रावण शुक्ल दशमि, ध्व कुन्हु श्री ३ गंधुरिजु
प्रीतिन श्री २ पार्थिवेन्द्र मल्ल देव प्रमु धाकुलस विजय राजे थवहिरी
यंतारिवि यौता के कुतुवज हरिसिंह मारो न धु तोरण दोहोरपा जुरा ॥

४. चोकको दायापट्टि रहेको आयताराको पादपीठको अभिलेख

१. शुभ सम्वत ८१० माघ कृष्ण ॥ त्रियांद्दशि कुन्हु
२. क्रमिराके यता के वनिक विसौराम न सौपु-
३. त्री दिवंगत, मनहोती मयि यात नामन
४. थो फले प्रतिस्था याङ्गा न श्री आर्ज्यतारा थाप
५. ना याङ्गा दिन जुरा । ध्व फले देव सेनकरसा पंचम-

* राजवंशी, शंकरमान, २०२७ कान्तिपुर शिलालेख सूची, राष्ट्रिय अभिलेखालय, पृ. १२५।

५. स्वर्ण मोडेको चैत्यको अभिलेख

१. ऊं नमः श्रीधर्मधातवे ॥ सिद्धाकारकेविराजे फणि तिथिमिलिते
माघवे मासि शुक्ले नेपालाब्दे दितां मे विघुदिन ललिते विक्रमादां तु
शीले शास्तुः स्थाने हषाद्भिः परिरचितममू स्तूपविम्ब जनैः प्राक्
रुक्मनाच्छादयत् सुकुलभव इदानीं धनवन्तसिंहः ॥ ० ॥
अथ देशभाषा ॥ श्री विक्रमशील महाविहारस ह्पालीहोया चैत्यस
स्व स्थानया कुतुंबज धनवन्तसिंह कनेस्त पिता चिकिधन भाज्या
सिधीलक्ष्मी धनवन्त सिंह भार्या शिवलक्ष्मी
२. पुत्र वहादुरसिंह जिवनसिंह, भीमनरसिंह पुत्री धनथकुं दुर्गालक्ष्मी
योगलक्ष्मी यश्लक्ष्मी धुति परिवार समुच्चयन चेडा वेलस पूण्य
चित्तोत्पति जुयाओ स्वर्ण चैत्य दयका जुलो ॥ सम्वत् ६२४
वैशाख शुक्ल पंचमि सोमवार कुन्हु प्रतिस्था सम्पूर्ण शुभम् ॥ ॥

६. मूलढोकाको दायान्तिर रहेको ताम्रपत्र

ऊं नमो रत्नत्रियाय । विक्रम सम्वत् १९६६ साल माघ शुक्ल त्रयोदशी
फाल्गुन ६ गते बुद्धवारका दिन नेपालाधिपति श्री ५ महाराजाधिराज त्रिभुवन
वीर विक्रम शाहदेवका राज्यमा शुवर्ण-प्रणालीका त्रिपुर विक्रमशील
महाविहार ठवहिलका देवावतार श्री सिंहसार्थवाह गल्ह देवताका
पुरानो सुनका मूर्ति र चक्रम देवताका मूर्ति समेत जिण्णोद्वार गर्ने
दयादार प्रधानहल्लको थकालि चेतनरसिंह, नाँकु भक्तमानहल्ले खटाई
थकाली काम गर्ने वृषमानसिं सवै दयादार र अनुमक्तिले खडा मस्का
सल्लाहले जिण्णोद्वार गरी प्रतिष्ठा संपूर्ण मस्को ।

७. भाडाकुडा फुंडाइस्को ठाउंमा रहेको काष्ठ अभिलेख

सम्वत् २०२२ साल वैशाख १२ गते रोज ६ का दिन थवहिल
श्री सिंहसार्थ वाहु भगवान्मा अर्पन गरी चढाउनेः जाहैनार,
रत्नमाया महजर्न नो.का.ई.सुकु वहाल

पितले तस्का	- २	पितले लौटा	- १
,, कचौरा	- १	,, डाहु	- १
,, पन्याँ	- १	,, कोपरा	- १
थकु	- १	,, थाल	- १
कांगियो	- १		
पितले टीका वट्टा	- १		
स्ना	- १		

पादटिप्पणीहरू

१. बाग्ची, एस, १९७०, मूलसर्वास्तिवादविनयस्तु, दरमङ्गा, मिथिला इन्स्टिच्यूट, पृ. १७८ ।
२. वज्राचार्य, धनवज्र, २०२५, पूर्णिमा अंक १८, लिच्छविकालिक वस्ती, संशोधन मण्डल, पृ. ६६-११० ।
३. रेग्मी, जगदीशचन्द्र, २०२६, लिच्छवि संस्कृति, रत्न पुस्तक मण्डार, पृ. ३०५-६ ।
४. वज्राचार्य, धनवज्र, २०२४, पूर्णिमा अंक १४, लिच्छविकालमा धार्मिक संघ, संशोधन मण्डल, पृ. १०७ ।
५. रेग्मी, जगदीशचन्द्र, २०३० नेपालको धार्मिक इतिहास, संस्कृति विभाग, ने.रा.प्र. प्र. पृ.१५० ।
६. रेग्मी, डि.आर. १९६५, पेडिङ्गमल नेपाल पहिलो भाग, कलकत्ता, फर्मा के.एल. मुखोपाध्याय, पृ. ५६१-६३ ।
७. महायान सम्प्रदायका प्रमुख नौवटा ग्रन्थहरू र अरु ग्रन्थहरू पनि नेपालबाटै लगी विद्वान्हरूले प्रकाशित गरेका हुन् ।
८. लक, जोन.के., १९८०, करुणामय, काठमाडौं सहयोगी प्रेस, ने.ए.अ. केन्द्र, पृ. १७-१६ ।
९. श्री धनवज्र वज्राचार्यज्यूले उक्त कुरातिर मेरो ध्यानाकर्षण गरिदिनुमस्को हो ।
१०. सांस्कृत्यायन, राहुल, १९६०, तिब्बतमे सखा वरस, नईदिल्ली, शारदा मंदिर १७ वारदखम्बा रोड, पृ. २२२-२२३ ।
११. ,, ,, पृ. २१४
१२. ,, - पृ. २०६ ।
१३. रौरिच, जर्ज.स्. १९७६, द ब्लु स्नल्स, १ र २ दैली, मोतीलाल बनारसीदास, दोश्रो संस्करण, पृ. २४५ ।
१४. सांस्कृत्यायन, १९६०, पृ. २१६ ।
१५. चट्टोपाध्याय, अलका, १९८१, अतीशयाण्ड तिब्बत, पटना, मोतीलाल, बनारसीदास, पृ. ३११ ।
१६. दास, शरत चन्द्र, १९६५, इन्डियन पन्डितस् इन द ल्याण्ड अफ स्नो, कलकत्ता, के.एल.मुखोपाध्याय, पृ. ७५-७७ ।

- ११४ सि.एन.ए.एस.जर्नल, मोलम १२, नं.२ (एप्रिल १९८५)
१७. रेग्मी डि.आ, १९६५, पृ.१२९
१८. संस्कृत सन्देशमा यस संवत्लाई नेपाल संवत् नै भनिस्को, तर मूलग्रन्थमा ने.सं.पैको हैन । सम्वत्सरण सम्वत् क । यो कुन संवत् हो खोज्नु नै क । संस्कृत सन्देश, वर्ष १, अंक ५, पृ. ४५-६३ ।
१९. शर्मा, कुलचन्द्र (टीकाकार), २०२६, अमरकोण, राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. ५ ।
२०. रेग्मी, डि.आर., १९६५, पृ. ५६१-६३ ।
२१. रौरिच, १९७६, द ब्लुएनल्स, पृ. २४७ ।
२२. ,, ,, ,, पृ. २४७ ।
२३. रेग्मी, डि.आर., १९६५, पृ.५६१ ।
२४. ,, ,, ,, पृ. ५६० ।
२५. विहारमा रहेका ताडपत्रहरूमा विक्रमशील महाविहार भन्ने उल्लेख परेको क ।
२६. संस्कृत सन्देश, वर्ष १, अंक ५, पृ. ४५ ।
२७. वज्राचार्य, धनवज्र र श्रेष्ठ, टेकबहादुर, २०३१, दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा, काठमाडौं ने.ए.अ.केन्द्र, पृ. ४१ ।
२८. रेग्मी.डि.आर., १९६६, मेडिडमल नेपाल चाँथो भाग, लेखक स्वयं, पृ. १६७ ।
२९. ताडपत्रहरू सार्ने अनुकूल नभिलेको हुँदा यहाँ दिन सकिन्न । पछि उक्त ताडपत्रहरूको पुस्तिकाकार संकलन निकाले विचार गरिस्को क ।
३०. वज्राचार्य धनवज्र, २०३०, लिच्छविकालका अभिलेख, ने.ए.अ. केन्द्र, पृ. ५२ ।
३१. यहाँ कार्यभार भन्नाले हाललाई राजनैतिक नभई सांस्कृतिक वा धार्मिक भन्ने बुझ्नु पर्छ ।

हुनत राजा यक्षामल्लको मृत्युपछि उनका छोरा रत्नमल्लले कान्तिपुरलाई एकलौटे राज्य तुल्याउने तरखरमा कान्तिपुरका आठ ठकुरी राजाहरूमापैको वर्णन परेको क । त्यसमा ठमेल राजकुलको पनि नामोल्लेख भस्को हुँदा त्यहाँ पनि राज-दरवार रहेको थाहा हुन्छ-

सं. ५५५ जपनं.श्रीरत्नमल्ल राजानं यन्देश त्यल ओ ओ हनं ं थकुर जुजु स्याङ्गाओ क्वावाहर १ ओषावाहाल २ थथुरायकु थवहिल राजकुल ३ तां दे ४ थहिली ५ मुरवाहा ६ डकुवहाल ७ तओया क्वावाहार ं थोते राजा वुतकाव हितिवुकस रायकुर हङ्गाव च्च ॥

संस्कृत सन्देश, वर्ष १, अंक १०-१२, पृ: ८१-८३ ।

३२. केही द्रोत्रहरूको आधारमा विभाजन गरिएको हो ।
३३. धर्मस्वामी अनुसार शाक्यमुनिको सुनको मूर्ति ।
३४. यी जानकारीहरू त्यहीका एक सदस्यको मनाईवाट टिपीएका हुन् ।
३४. परिशिष्ट - ६ ।
३५. परिशिष्ट - ३ ।
३६. रेग्मी: डि:आर. १९६६, मेडिडमल नेपाल द्रोत्रों भाग, कलकत्ता, फर्मा, कं.एल. मुखोपाध्याय, पृ: ७६२ ।
- बैसाखले साती शताब्दीको आफूना भारतयात्रा विवरणमा तात्कालिक भारतका विहारहरूमा महाकाल र गणेशका मूर्तिहरू अनिवार्य रूपमा रहेको वर्णन गरेका छन् । त्यसै अनुरूप नेपालका विहारहरूमा पनि पाइन्छ, तर यस विहारमा गणेशको मूर्ति विहार भन्दा बाहिर तर विहारकै अंगको रूपमा रहेको छ ।
३७. परिशिष्ट - २ ।
३८. परिशिष्ट - ५ ।
३९. त्यस वहालकी कुमारी क्वावहाल ठहिटी निवासी हुन् ।
४०. यी चक्रंघ: को सम्बन्ध यस वहालको प्रचलित कथाका मुख्य पात्र सार्थवाहसंग रहेको अनुमान हुन्छ। एलेन, माइकल, १९७५, द कल्ट अफ कुमारी, नेपाल, इनास, पृ.३९।
४१. ज्वाली, सूर्य विक्रम, २०१६, नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास, काठमाडौं, रा.ने.ए. पृ. २६८ ।
४२. दशैको टीकाको दिन हुने खड्गयात्राको लागि यस विहारबाट पूजा नलीसम्म खड्ग-यात्रा शुरू गरिंदैन ।